

*Ulrich-Dieter Oppitz, Christoph Weismann*¹SLOVENSKI CERKVENI RED 1564 –
ŠE EN NAJDENI IZVOD

Slovenski reformator Primož Trubar² je leta 1564 pripravil cerkveni red (*Cerkovna ordninga*) in ga dal natisniti v 400 izvodih v znani južnoslovanski tiskarni avstrijskega izseljenca Ivana Ungnada Žoneškega v Urachu (zdaj Bad Urach); 300 natisnjenih izvodov je bilo septembra in oktobra 1564 poslanih na Kranjsko.³ Doslej sta bila od te knjige znana dva ohranjena izvoda: eden je bil v Saški deželni bi-

- 1 Dr. Christoph Weismann (24. 11. 1940, Stuttgart – 13. 2. 2014, Tübingen) je bil cerkveni zgodovinar in župnik, ki je leta 1972 pri delu v Vatikanski knjižnici zvedel za odkritje primerka *Cerkovne ordninge*. Za njen ponatis v Münchnu je pripravil opis in zgodovinski uvod. Ko sem oktobra 2013 našel v Memmingenu nov primerek, mi je iz svojega bogatega znanja dal toliko napotkov, da je bilo samoumevno, da sem ga pridobil za soavtorja pri predstavitvi nove najdbe. Kljub svoji zaposlenosti s pripravljanjem bibliografije cerkvenih redov je vneto sodeloval tudi pri nastajanju tega prispevka, njegove objave pa žal ni več dočakal. Besede iz njegove osmrtnice ga neposnemljivo predstavljajo: »Svet je moral zapustiti pristrčni in prijazen človek, ki je bil zavzeto in navdušeno obrnjen k življenju, sočloveku, znanosti in knjigi.«
- 2 Obsežno literaturo o njem in njegovem delu najdemo v: Sönke Lorenz in drugi (ured.): *Primus Truber 1508–1586 – Der slowenische Reformator und Württemberg*, Stuttgart 2011.
- 3 Tiskarna je bila nekakšna podružnica tübingenskega podjetja Morhart-Gruppenbach, gl. Christoph Renke: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhundert im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 2007, str. 943–946. (Renkejevi podatki o *Cerkovni ordningi* pa se zmotno nanašajo na hrvaški cerkveni red, ki je bil prav tako natisnjen v Urachu [VD16: W4498]. Na strani 946 se morajo vrstice 18–21 od spodaj pravilno glasiti: »Leta 1564 je v Urachu izšla slovenska *Cerkovna ordninga* (Kirchenordnung) [VD 16 ZV 29698], za katero je bil izrečen sum, da vsebuje zvinglijanske sestavine, zato so morali biti posamezni deli prevedeni v nemščino, nato pa je bil natis dovoljen, vendar brez ostrega nemškega predgovora, zaradi česar tudi nima naslovne strani.«

blioteki v Dresdnu,⁴ drugi pa je bil skupaj s Pfalško biblioteko (Bibliotheca Palatina) prepeljan iz Heidelberga v Rim in je sedaj v Vatikanski apostolski knjižnici (Bibliotheca Apostolica Vaticana).⁵ Od l. 1945 izginulega dresdenskega izvoda ni ohranjen noben posnetek. Izvod iz vatikanske biblioteka je l. 1973 izdal v Münchnu Rudolf Trofenik kot faksimile.⁶ Leta 2005 je bila *Cerkovna ordninga* na podlagi vatikanskega primerka vključena v slovenska *Zbrana dela Primoža Trubarja*.⁷

Pri pregledu fondov Znanstvene mestne knjižnice (Wissenschaftliche Stadtbibliothek) v Memmingenu, namreč pri iskanju listov iz

- 4 Signatura: Lit. slav. 9. Izvod je našel Theodor Elze 1894 v tedanji Kraljevi knjižnici (Königliche Bibliothek) in ga opisal v glasilu *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 15 (1894), str. 145–148 in 151. Primerek sta za njim opisala še Walther Köhler: *Bibliographia Brentiana*, Berlin 1904 (ponatis Nieuwkoop 1963), str. 204, št. 440, in France Kidrič: *Die protestantische Kirchenordnung der Slowenen im XVI. Jahrhundert*, Heidelberg 1919, str. 2–11. Izvod je imel v zbirki Jakoba Krauseja (Jakob-Krause Sammlung) signaturo K.A. 261. Po letu 1945 se dresdenski izvod šteje za južno izgubo. Po sporočilu Saške deželne in univerzitetne knjižnice ni mogoče ugotoviti, ali je zgorel ob bombardiranju ali je bil odpeljan v Sovjetsko zvezo. Za sporočilo se zahvaljujem Birgit Buth.
- 5 Signatura Pal. IV, 1215. Primerek je opisal Christoph Weismann: *Die slowenische Kirchenordnung Primus Truber von 1564, Gutenberg-Jahrbuch* 47 (1972), str. 202–205. Podoba naslovne strani str. 197. Jože Aleksij Markuža je izvod našel v vatikanski biblioteki leta 1971; Weismann je o njegovi najdbi izvedel, kot poroča, med obiskom knjižnice. Jože Aleksij Markuža: *Trubarjeva slovenska Cerkovna ordninga v Vatikanski apostolski knjižnici, Bogoslovni vestnik* 32 (1972), str. 203–212. Christoph Weismann: *Ödtkritje Trubarjeve Cerkovne ordninge, Delo* (Ljubljana), 30. 7. 1987. Isti: »Der Winden, Crabaten und Türken Bekehrung«. *Reformation und Buchdruck bei den Südslawen 1550–1595*, v: Peter Hauptmann (ured.): *Kirche im Osten* 29 (1986), str. 9–37, zlasti str. 27, opomba 50. Weismann je Markuževo prioriteto pri odkritju priznaval, kot piše v *Delu* 30. 7. 1987. Primerek, ki je bil leta 1971 še vezan, je zdaj razstavljen na pole in shranjen v kaseti (ter tako načeloma neberljiv). Tisk ima št. VD 16 ZV 29698. Za sporočilo se zahvaljujem dr. Ursuli Bayer (München).
- 6 Primož Trubar/ Primus Truber: *Cerkovna ordninga Slowenische Kirchenordnung Tübingen 1564*, München 1973. S spremno besedo Christoph Weismanna k faksimilizirani izdaji, str. XVII–XXV. Leonard Boyle in Elmar Mittler sta tisk prenesla na mikrofilm v okviru izdaje *Werken der Bibliotheca Palatina*, München 1990, Microfiche Nr. E2022–E2203.
- 7 Igor Grdina (ured.): *Zbrana dela Primoža Trubarja III*, Ljubljana 2005, str. 227–580 (III. knjigo uredil Jonatan Vinkler); gl. opombe na str. 636–639 z opisom vatikanskega izvoda.

prvotiskov (inkunabul), ki so bili pozneje znova uporabljeni za platnice oz. vezavo ali za sprednji ali zadnji predlist k drugim tiskom, je bil najden zvezek z izvodom *Cerkovne ordninge*.⁸ Knjiga je stara posest knjižnice v Memmingenu, zabeležena v njej že pred letom 1800. Platnice so le fragment pergamenta nekega prvotiska Johanna Balusa.⁹ Knjižni blok je visok 19,5 cm in širok 15 cm. Platnice odprte knjige merijo 33,5 × 19,5 cm. Za platnice oz. vezavo je bil uporabljen list 32a inkunabule. Desni stolpec lista je ohranjen v celoti, od levega stolpca pa 15–17 črk v vsaki vrstici.¹⁰ V knjigi so na razmeroma redkih straneh manjši rokopisni vpisi kot robne ali medvrstične opombe (glose), ki očitno zadevajo jezikovne oblike.¹¹ Weismannov opis vatikanskega primerka ustreza tudi temu izvodu.¹² Kakor dosedanja dva opisana izvoda tudi memmingski nima naslovnega lista. Vse besedilo je postavljeno v antiki, robne opombe in nekateri naslovi so v kurzivi. Pola Oo, ki je bila v dresdenskem izvodu poškodovana, je v tem izvodu v redu, enako kakor v rimskem.

Izvod iz vatikanske knjižnice je na koncu poškodovan zaradi vode, zato so bili od lista 163a dalje na zgornjem zunanjem vogalu listov precejšnji deli besedila robnih opomb zgubljeni. Mestni arhiv Memmingena je že pripravil digitalni posnetek najdenega izvoda,¹³ tako da je zdaj mogoče dopolniti v vatikanskem izvodu manjkajoče besedilo

8 Zvezek ima signaturo 16.7.13. Za podporo pri raziskovanju se zahvaljujem Kulturnemu uradu in Mestnemu arhivu Memmingena, posebej dr. Hansu Wolfgangu Bayerju in Christophu Engelhardu.

9 Johannes Balbus: *Catholicon*, Augsburg: Günther Zeiner, 30. IV. 1469. 2°. GW 03183. <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/GW03183.htm> [prebrano 12. 10. 2013]. Dr. Oliver Duntze (Berlin) je prijazno opredelil najdeni fragment. Za pomoč se njemu in dr. Falku Eisermannu (Berlin) lepo zahvaljujem.

10 <http://daten.digital-sammlungen.de/-db/0004/bsb/00041330/image67> [prebrano 12.10.2013].

11 Na primer na listih 109b/110a, 116a, 117a.

12 Weismann (kot op. 5), str. 203: list 176 v 4°, foliiranje/oštevilčenje listov 1–171 (napake: 4 namesto 5, 94 namesto 64, med 124 in 125 en neoštevilčen list, 146 namesto 145, 151 dvakrat štet 151), nato sledijo trije neoštevilčeni listi (Register, listi Xx2a–Xx4b); naslovi kolumn, kustode strani, marginalije; Signature: A¹–Z⁴, Aa⁴–Xx⁴ (napaki: Bv namesto Bij, Li ij namesto LI ij), 8 lesoreznicnih inicialk.

13 <http://stadtarhiv.memmingen.de/fileadmin/flash/Stadtarchiv/Trubar-Cerkovna-Ordninga/blaetterkatalog/index.htm> [prebrano 24. 2. 2014]

robnih opomb od lista 163a do lista 171b. Opazimo lahko tudi, da so v memmingenskem izvodu oštevilčenja listov 169–171. Iz digitalizacije je tudi razvidno, da se prva vrstica registra začne z besedo z inicialko »K[čez dve vrstici]Vliku«, knjiga v vatikanski knjižnici pa vsebuje »K[čez dve vrstici]Kuliku«. ¹⁴

Večje število južnoslovanskih knjig iz Uracha se je izognilo protireformacijskemu uničevanju, ker so bile poslone kot darila in posvetilni izvodi knezom, mestnim magistratom in drugim podpornikom uraškega zavoda ter so bile uvrščene v njihove knjižnice. ¹⁵ Ko je Ivan Ungnad 27. decembra 1564 umrl na svojem češkem gradu Vintřřov (Wintriz, Winterwitz), je uraški zavod nehal delovati. S tem je bilo tudi konec pošiljanja darilnih in posvetilnih izvodov. Slovenska *Cerkovna ordninga* brez naslovne strani in brez predgovora pa za kaj takega že tako ni bila primerna. Pri memmingenski najdbi pa imamo opraviti z enim od maloštevilnih zasebnih in uporabljanih izvodov; povezan je s pridigarjem, ki za zgodovinopisje slovenske reformacije ni neznanec.

Na sicer praznem sprednjem predlistu je ročni zapisek: *M[agistro] Bernardino Stainero tradatur* (po slovensko: ta knjiga »naj bo predana magistru Bernardu Stainerju«). Kdo naj bi mu jo »predal«, za zdaj ostaja v temi. ¹⁶ Dobro pa je znan z zapiskom določeni prejemnik izvoda *Cerkovne ordninge*. Bernard Steiner ali Stainer (rojen okrog 1546 – umrl okrog 1593) iz Kamnika (Stein) blizu Ljubljane je leta 1568 prišel v Tübingen, potem ko je najprej nameraval študirati v Strašburgu. ¹⁷ Ker se je zanj s pismom vojvodi Krištofu Württemberškemu 15. februarja 1568 zavzel Trubar, ¹⁸ je dvaindvajsetletni mladenič 13. maja 1568 postal štipendist Tiffernove ustanove, ¹⁹ še preden je bil 22. apri-

14 To je edina doslej opažena nova varianta v memmingenskem izvodu; verjetno gre za korekturo med tiskom na že postavljenem stavku, potem ko so opazili napako pri stavljenju (dvakrat K).

15 Weismann (kot v op. 5), str. 204.

16 Po hitri primerjavi pisav kaže, da vsaj Trubar verjetno ne pride v poštev.

17 Mirko Rupel: *Trubarjeva skrb za študente*, Ljubljana 1965, str. 9 (13), 11 (15), 29 (31).

18 Christoph Weismann: *Primus Truber und die Tübinger Tiffernstiftung*, v: Rolf-Dieter Kluge (ured.): *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen*, München 1995, str. 414–426, tu 422.

19 Michael Tiffern (1488/89–1555) je po študiju na dunajski univerzi postal vzgojitelj

la 1569 vpisan (imatrikuliran) na univerzo v Tübingenu.²⁰ Že 30. marca je dosegel bakalavreat, 10. avgusta 1569 je postal magister. Od julija 1569 ni več bival v študentskem štiftu, ker je na pobudo Primoža Trubarja postal vzgojitelj (praeceptor) mladega plemiča Andreja Auersperga (Turjaškega, 1556–1593), ki je iz Kranjske prišel študirat v Tübingen. Od leta 1571 je bil Steiner hkrati župnik v takratni evangeličanski župniji Bühl pri Tübingenu. Leta 1572 je pred komisijo, ki ji je predsedoval njegov učitelj Jakob Andreae, zagovarjal latinsko disputacijo *De consiliis*.²¹ Steiner je bil Auerspergov domači učitelj do leta 1573, ko je postal župnik pri Sv. Rupretu na Koroškem.²² Leta 1576 je bil poklican na mesto deželnega pridigarja in superintendenta v Celovcu.²³ Bil je med sedmimi teologi in filologi, ki so leta 1581 v Ljubljani preverjali Dalmatinov slovenski prevod *Biblije*.²⁴ Dalmatin in Steiner sta bila oba štipendista Tiffernove ustanove in sta hkrati postala 10. avgusta 1569 magistra. Maja 1593 je Steiner še deloval kot župnik v Celovcu; verjetno je kmalu nato umrl.²⁵

württemberskega prestolonaslednika Krištofa in mu bil vse življenje zaupni svetovalec, učitelj in prijatelj. Spremljal ga je na Štajerskem, na cesarskem dvoru na Nizozemskem, na begu čez Bavarsko v Francijo, v Mömpelgardu in končno pri nastopu vladanja v Stuttgartu. Po Tiffernovi smrti je nadvojvoda Krištof iz njegove zapuščine osnoval ustanovo na Tübingenskem štiftu. Poleg Tiffernove knjižnice je bil ustanovljen Stipendium Tifferniticum s kapitalom 2320 goldinarjev. Iz sredstev te ustanove so pomagali kranjskim študentom pri študiju v Tübingenu. Štipendiste je predlagal Primož Trubar. O podrobnostih ustanove in izbiranja študentov gl. Weismann (kot v op.18), str. 414–426). Izčrpnije isti: Der Humanist Michael Tiffern (1488/89–1555). Mentor Herzog Christophs und Mäzen des Tübinger Stifts, v: *In Wahrheit und Freiheit. 450 Jahre Evangelisches Stift in Tübingen*. Stuttgart 1986, str. 47–80.

20 Heinrich Hermelink: *Die Matrikeln der Universität Tübingen I: 1447–1600*, Stuttgart 1906, str. 490, št. 170, 138 (tu tudi drugi podatki o študiju).

21 M. Bernhardinus Stainer Lithopolitanus: *Disputatio de Consiliis. Deo Patre, per Jesum Christum, unicum nostrum Liberatorem*, Tübingen 1572 (VD 16A 2574).

22 Theodor Elze: *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*, Tübingen 1877 (ponatis München 1977), str. 69–71 (in seznam štipendistov).

23 V času bivanja v Celovcu je dal leta 1589 v Tübingenu natisniti pogrebno pridigo: *Ein christliche Leichpredigt bey der Begräbnus weyllund der edlen und gestrengen Frauen ... Elisabeth Weltzerin von Eberstein* (VD 16 S 8798).

24 Constantin von Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, zv. 38 (1879), str. 77.

25 Pfarerbuch Württemberg 1593/95.

Poti njegove knjige do Memmingena še ni mogoče pojasniti. Trubar je zveze z Memmingenom sicer imel. Ko so leta 1560 obravnavali vprašanje prevajanja *Biblije* v slovenščino, so se o tem poleg teologov iz Ulma²⁶ izrekli tudi memmingski. Tistega leta je Trubar obiskal Memmingen.²⁷ Ko so 1563/64 po svobodnih cesarskih mestih zbirali sredstva za financiranje tiskarne v Urachu, so v Memmingenu zbrali razmeroma visoko vsoto 100 forintov.²⁸ V Znanstveni mestni knjižnici so trije stari tiski iz let 1561 in 1562, katerih platnice iz leta 1562 krasijo portreti Primoža Trubarja.²⁹ Trubar in njegovo delovanje sta bila tako v Memmingenu znana.

Kakšnega pomena je zdaj najdeni primerek *Cerkovne ordninge* za preučevanje Trubarja in reformacije v Sloveniji? Prvič: *Cerkovna ordninga* je šele zdaj zares v celoti dostopna v neokrnjenem primerku. Drugič: s to dragoceno najdbo smo dobili edini praktično berljivi primerek v izvirni vezavi. In končno: z njim imamo v Nemčiji zdaj dostopen edini izvod, ki je v javni posesti in je na voljo za raziskovanje.

Iz nemščine prevedel Marko Kerševan

- 26 Ulmski superintendent Ludwig Rabus (1538–1592) je bil pomemben udeleženelec pogovora. O Rabusu gl. Bernhard Appenzeller: *Die Münsterprediger bis zum Übergang Ulms an Württemberg 1810*, Weisshorn 1990, str. 49–66.
- 27 Theodor Elze (ured.): *Primus Trubers Briefe*, Tübingen 1897, str. 77.
- 28 Sönke Lorenz (kot op. 2), Stuttgart 2011, str. 105, 213.
- 29 Ernst Kyriss: *Württembergische Renaissance-Einbände mit slawischen Drucken des Primus Truber*, *Gutenberg-Jahrbuch* 45 (1970), str. 371–381.

administrator and Carniolan Committee members (Ljubljana, 29 October 1564) - with the Provincial Estates behind him, and thus with the political commitment of the provincial nobility, not of the prince. Thus with the reception and operation of the *Cerkovna ordninga*, it seems that Trubar succeeded in organizing a *de facto* functioning provincial church. But because of the political referential framework of the Peace of Augsburg, this remained from then on unacknowledged *de iure* and thus was also legally beyond the law - relying, in addition to God's help, primarily on the still fortunate political relation of forces between the strong Estates and the not (too) strong provincial prince on account of the Turkish danger present at that time.

Keywords: Trubar, Protestant literature, 16th century, *Cerkovna ordninga* (1564) - its state-law and political context

UDC 284.1(497.4)*1564":929Trubar P.

Ulrich-Dieter Oppitz, Christoph Weismann

The Slovene Church Order 1564 - another copy discovered

This article reports first-hand on the discovery of the Memmingen copy of Trubar's *Cerkovna Ordninga*, also providing a detailed description of it. When Ulrich-Dieter Oppitz found this new copy of the *Ordninga* in Memmingen in October 2013, he turned to Christoph Weismann, who has died this year, who after Markuž's discovery (1971) of the only known extant copy in the Vatican library was the first to describe it in great detail (1972). Oppitz also had Weismann as co-author of this presentation of the new find. The two authors provide an exhaustive description, comparing it with the Vatican copy and the known characteristics of the Dresden copy of the work, which was lost in 1945, concluding that *Cerkovna Ordninga* is now truly available in its entirety in an intact copy, which is in public possession and available for research. As a special advantage they also stress the fact that that this new find was a copy in personal use. Many of the South Slavonic books from Urach avoided the Counter-Reformation destruction precisely because they were sent as gifts and dedicatory copies to the princes, town magistrates and other supporters of the Urach institute and were placed in the recipients' libraries. The Memmingen copy is a precious source of personal ascriptions of the book's owner, whose identity as an author is also clarified: he was Bernard Steiner of Kamnik (Stein), who in 1568 with Trubar's support received a scholarship from the Tiffern foundation, and the following year was registered at the University of Tübingen, where he achieved his baccalaureate and master's degree. From July 1569 he no longer lived in the students' residence, as on Primož Trubar's initiative he became a tutor (praeceptor) to the

young nobleman Andreas von Auersperg (of Turjak), who came from Carniola to study in Tübingen. From 1571 Steiner was at the same time the priest in the then Lutheran parish of Bühl near Tübingen. In 1572 he defended his Latin thesis *Disputatio de consiliis* before a board presided over by his teacher Jakob Andreae. Steiner remained Auersperg's home tutor until 1573, when he became priest at Sv. Rupret in Carinthia. In 1576 he was called to the position of provincial preacher and superintendent in Klagenfurt. He was also one of seven theologians and philologists who checked Dalmatin's Slovene translation of the Bible in Ljubljana in 1581. It is not yet possible to explain the ways by which his book came to Memmingen.

UDC 811.163.6"15":929Megiser H.

Majda Meršič

Megiser's dictionaries of 1592 and 1603 in Slovene linguistic awareness and the overlap of Slovene vocabulary in them

Megiser's four-language dictionary with German as the starting-point *DIC-TIONARIUM QVATVOR LINGVARVM* of 1592 and his polyglot dictionary *The aurus Polyglottus* of 1603 are the first two polyglot dictionaries where the Slovene language is included to provide equivalents. The different number of languages placed side by side in dictionary form, the different linguistic starting-point (in MD 1592 German, in MTh 1603 Latin) and the decade which passed between the two editions, enabling Megiser to gain a better knowledge of the Slovene language and its dialects, also let us sense the differences as regards how much Slovene vocabulary is encompassed.

A comparison of the vocabulary included in both dictionaries and quoted in the section *Windi ch* in MD 1592 and in the sections for Slovene, Carniolan, Carinthian, Eastern Slovene (marked as Bezzakian and (partly) Croatian vocabulary in MTh 1603) has shown that (a) part of the vocabulary occurs only in MD 1592, and part only in MTh 1603, though the latter is more extensive; (b) the larger number of headwords also involves more Slovene equivalents; and (c) within the non-overlapping part of the vocabulary a typology can be ascertained which contributes to an understanding of the differences with regard to the vocabulary that is included.

In MD 1592, the German starting-point clearly influenced the search for Slovene equivalents, while in MTh 1603 the Latin headwords generally determined the choice of equivalents, but the final choice was sometimes influenced - apart from broader usage (whether in the Slovene provinces or only in Carinthia) - by equivalents quoted in the German section. Megiser's two dictionaries also differ in the completeness of word families. Among unilaterally added or elimi-